

9. Ісаїв П. Історія міста Станіславова / П. Ісаїв // Альманах Станіславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станіславова і Станіславівщини. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен : Украпринт, 1985. – Т.1. – С. 32–103.
10. Крип'якевич І.П. Західна Україна / І.П. Крип'якевич // Історія України. – Львів : Світ, 1990. – С. 280–294.
11. Крип'якевич І.П. Історія української культури / І.П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 519 с.
12. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
13. Ставничий І. Українська преса у Станіславові / Іван Ставничий // Альманах Станіславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станіславова і Станіславівщини. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен : Украпринт, 1985. – Т.1. – С. 523–529.
14. Переписка з організаціями, союзами і товариствами про видачу дозволів на проведення вечорів художньої самодіяльності і інших міроприємств // ДАІФО. – Ф.6, оп.1, спр.590, 116 с.
15. Переписка зі Станіславівським повітовим староством про утвердження статуту, реєстрацію кружків українського товариства "Рідна школа" в селах Станіславівського повіту // ДАІФО. – Ф.2, оп.3, спр.188. – 416 арк.
16. Яртись А. Михайло Грушевський і національно-культурний рух у Галичині (кінець XIX – початок XX ст.) / А. Яртись // Михайло Грушевський і Західна Україна. – Львів : Світ, 1995. – С. 28–30.
17. Ясінчук Л. 50 літ Рідної школи. 1881–1931 / Л. Ясінчук. – Львів : Видавництво "Діло", 1931. – С.14–194.

УДК. 783 (477. 043.3)

*Терещенко-Кайдан Лілія Володимирівна,
кандидат мистецтвознавства, доцент,
докторант Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтва*

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ (КИРИЛИЧНИЙ) ПСАЛТИР XVII СТОЛІТТЯ – УНІКАЛЬНА ПАМ'ЯТКА ВІЗАНТІЙСЬКОГО ХІРОНОМІЧНОГО МИСТЕЦТВА

У статті йдеться про слов'янський (кириличний) рукопис, що зберігається в Національній бібліотеці Греції (м. Афіни) і являє собою унікальну пам'ятку візантійської хірономії. Це яскравий взірець, в якому слов'яни зберегли для греків традицію хірономічного мистецтва.

Ключові слова: *Слов'янський (кириличний) рукопис, хірономія, синайський кодекс, знак-символ, жест, схема.*

Терещенко-Кайдан Лилия Владимировна. Славянская (кирилличная) Псалтырь XVII века – уникальный памятник византийского хирономического искусства.

Статья посвящена славянской (кириллический) рукописи, хранящейся в Национальной библиотеке Греции (г. Афины) и представляющей собой уникальный памятник византийской хирономии. Это яркий образец, в котором славяне сохранили для греков традицию хирономического искусства.

Ключевые слова: *Славянская (кириллическая) рукопись, хирономия, синайский кодекс, знак-символ, жест, схема.*

Liliia Tereshchenko-Kaidan. Slavyanskaya (kyrylychnaya) Psaltyr XVII. – unique monument of Byzantine hironomycheskoho of Art.

The article refers to the slave (Cyrillic) manuscript preserved in the National Library of Greece in Athens, and is a unique pam'yatkuvizantiyskoyi hironomiyi. This is a striking example in which slo'vyany have kept the tradition of the Greeks hironomichnoho art.

Key words: Slavonic (Cyrillic) manuscript hironomiya, Sinai Code, zodiac symbol, gesture scheme.

Першочерговим спектром досліджень питань, що пов'язані з проблемою паралелізму та особливостями розвитку духовної культури України та Греції XVII–XVIII століть, є концентрація уваги на рукописній спадщині двох країн. Рукописи як генетичний код нації – найправдивіші й найдосконаліші свідки епохи, тому їх дослідження є актуальним та науково доцільним. Основна мета даної публікації – на матеріалах одного кодексу дослідити розвиток культурного діалогу слов'ян та греків у XVII столітті.

До основної та базової методологічної літератури подібного дослідження можна віднести праці Є. Герцмана [3], м. О. Володіної [2], Т. Велес [8], Д. Тардо [7], Статіс. У цих працях зустрічається інформація про поняття хірономії, про явище, що пов'язане з цим поняттям і про рукописи, в яких присутнє це явище. Також поняття хірономії можна зустріти у працях М.Д. Успенського та А.В. Конотопа, але обидва дослідники базують свої твердження на основі знаменної нотації. У даній публікації йдеться про слов'янський рукопис і візантійську нотацію. Фундаментальних досліджень хірономії – як, наприклад, теорії та практики візантійського диригування – наскільки нам відомо, на сьогодні не існує. Це малодосліджена галузь візантійського музикознавства, що потребує ґрунтовних знахідок та напрацювань.

Під час дослідження рукописного фонду Національної бібліотеки Греції в Афінах нами виявлено надзвичайно цікавий артефакт, що належить до тих рукописів, що являють собою скоріше виняток, ніж типовість та паралелізм розвитку духовної культури України та Греції XVII–XVIII століть. Йдеться про священно-богослужбову рукописну пам'ятку XVII століття – Псалтир [4].

На перший погляд це типова рукописна книга – Псалтир, що написаний з урахуванням і дотриманням всіх вимог щодо оформлення даного типу рукописів. У подальшому дослідженні даного артефакту з'ясувалося, що замість вказаних у короткому описі на титульному аркуші 226 аркушів книга має 444 аркуші. За наявними втратами та слідами від воску, що часто трапляється на сторінках рукопису, видно, що книга використовувалася у богослужбовій практиці.

При більш детальному дослідженні рукопису виявилось, що його писало п'ять осіб: у книзі наявні п'ять різних почерків. І хоча в основі кодексу лежить церковнослов'янська мова, але в кожному новому підрозділі, писаному новим почерком, простежуються елементи вимов. У даному випадку легше сказати, яка традиція відсутня – це точно не румуно-молдово-валаський і не сербський рукопис (хоча у деяких текстах наявна латинська літера "z"). Для мовознавців ця пам'ятка є надзвичайно цінним зразком синтезу слов'янських традицій, вимов та письма, адже в кодексі зібрано три варіанти запису церковнослов'янського тек-

сту: устав, півустав, скоропис. Це ставить під сумнів точність дати написання рукопису – можливо, пам'ятка була створена в декілька етапів і впродовж декількох століть. Кожен з переписувачів привносив у книгу щось нове, своє, особисте.

Але навіть не мовні особливості привернули нашу увагу, не професійно та зі смаком оформлені в деяких розділах орнаментальні заставки у вигляді титульних великих літер, а пусті, на перший погляд, зіпсовані саджею аркуші, через яку проглядають літери грецького алфавіту. Спочатку навіть незрозуміло, що це за букви – враження таке, ніби хтось на чистих аркушах просто вчився писати.

При більш ретельному дослідженні розкидані, хаотичні, на перший погляд, літери сформувалися в азбуковник, абетку. Спочатку при описі Псалтиря нами так було і зазначено: "рукопис містить абетки". Але при більш ретельному дослідженні текстів на наступних після абеток аркушах виявилось, що літери абеток – це не що інше, як нотні буквені знаки грецького алфавіту, розташовані над рядками. Виписані вони на відстані один від одного, відповідають за певний відрізок словесного тексту і розміщені у точній відповідності набору літер на чистих аркушах. Висновок: на чистих аркушах міститься мотив, мелодична формула, подобен (у знаменній нотації), виписаний буквеною візантійською нотацією. Отже, слов'янський кириличний рукопис містить грецьку, візантійську буквену нотацію, зафіксовану не у традиційних формах, а на окремих аркушах [4, арк. 32, 177 тощо].

Наступним кроком у дослідженні Псалтиря XVII століття було виявлення в основному тексті великої кількості знаків-символів у вигляді різних фігур, що утворювалися за допомогою комбінацій крапок. Приміром, наприкінці кожного рядка словесного тексту прописувався хрест, створений з чотирьох крапок. На відміну від написання самого тексту, крапкові символи прописувалися дуже охайно. На перший погляд навіть здавалося, що це якесь художнє забарвлення, прикраси на кінцевих літерах тексту. Але коли ці крапки на арк. 107 вишикувались у чітку стрілку, а поруч з нею з'явився знак фіти "θ" – все стало на свої місця. Це знов нотна графіка: наприклад, хрест – початок або кінець фрази, а потрібний хрест з фітою [4, арк. 107] – явно кінцевий розспів, що подовжений фітою (рис. 1).

У тексті зустрічалися також позначки у вигляді фіти та багатьох крапок у висхідному русі, що свідчить: "наступний розспів співаємо вище" (рис. 2) [4 арк. 110]. Деякі знаки взагалі на перший погляд є дуже дивними – наприклад, серед словесного тексту з'являється знак спіралеподібної форми (арк. 51), дуже схожий на знак "ctenors", що використовується в сучасній інтернет-практиці для оформлення поштових адрес (рис. 3), або знак, що нагадує фашистську свастику, гамірований хрест, солярний символ (рис. 4) [4, арк. 223], що у православному рукописі XVII століття виглядає дуже дивно. На арк. 45 зображено трикутник з трьома вказівними на напрямок руху крапками у середині (рис. 5). На арк. 61 – знизу величезний, старанно накреслений хрест із крапковими позначками (рис. 6), на арк. 154 – два трикутники з рисками всередині (рис. 7). Складається відчуття, що перед нами не елементи орнаментального оформлення рукопису, а скоріше за все – знаки-символи, можливо, носії таємничого коду.

Розв'язання та розуміння знаків-символів з'явилося при вивченні арк. 191. Знизу на сторінці занотований величезний хрест, який тримають у руках – упоряд-

ник рукопису поклав цей хрест у руки диригента, протопсалта, деместика, при цьому зберігається чітка вертикаль руху рук (рис. 8). Отже, ми маємо справу з рукописом, в якому містяться хірономічні позначки – своєрідний підручник з диригування, тільки візантійський. Дивує те, що хірономія (термін Шабаліна) присутня у слов'янському кириличному рукописі. На нашу думку, ця книга і є тим шедевром рукописної спадщини, що сприяв культурному діалогу слов'ян та греків у XVII столітті. На сторінках слов'янського рукопису міститься матеріал, що є малодоступним й самим грекам.

Наведений вище висновок не є помилковим. Упродовж всього рукопису далі представлені хірономічні вертикалі, ісонові позначки (рис. 9) [4, арк. 97], надзвичайно цікаві графіки диригентських схем (рис. 10), [4, арк. 223, 225, 227, 236, 238, 252, 255 тощо].

Багато графічних зображень супроводжувалися зображенням рук. А на арк. 262, над орнаментальним забарвленням і графікою рук, що вказують на рух вниз, виписано "NECTIDEXCE" (рис. 11). Припускаємо, що розшифровка цих літер (або назви) приведе нас або до розуміння зашифрованого тут звукоряду, або до формування нового, не відомого нам до тепер звукоряду. Такі припущення можна зробити з відомих нам буквених позначок – наприклад, для діа-тонічних ладів гласів (іхосів) відомі такі: ні, па, ву, га, ді, ке, зо, ні. А у сучасній грецькій нотації для позначення семи нот октави використовуються знаки "NIBГDKZ" – звукоряд, що у літерній нотації виглядає як Ні, па, ву, га, да, ке, зо.

На арк. 271 та 282 упорядником занотовано вказівки на ісон. При чому на арк. 282 ісон вперше прописаний навіть словом (рис. 12).

Вершиною хірономічної графіки став арк. 347. Тут просто у вигляді майстерно виконаних рук показані конкретні диригентські (хірономічні) жести. Сам аркуш обрізаний – складається враження, що його намагалися знищити (рис. 13).

Наступним блоком книги, починаючи з арк. 365, є розділ рукопису, покладений на ноти візантійської невменої нотації, так званий розспіваний Псалтир. Даний розділ сприймається як завершальний, заключний. Складається враження, що всі попередні розділи: і мотиви-мелодичні формули буквеної нотації, і знаки-символи та схеми хірономічної системи – були підготовчим матеріалом до виконання останнього розділу.

Поняття хірономія має грецьке походження. Хєро – рука, воюос – закон. За Є. Герцманом, вже у IV столітті Афанасій Олександрійський, описуючи хоровий спів, пригадує одного сигналізуючого керівника.

На думку Д. Шабаліна, аерономія – це спів за мануальною жестикуляцією [5, 642], за Візантійським словником хірономія – "рукоправлення"; система особливих диригентських жестів, за допомогою котрих керівник візантійського церковного хору (протопсалт, деместик) керував своїми півчимами [1, 469].

В обов'язки хірономуючого входило показувати вступ та закінчення твору, задати ладотональні зміни (іхоси); його жести вказували на темпові та ритмічні зміни. Як реалізувати на практиці зазначені вище задачі, цілком зрозуміло, а от як хіроном міг спрямовувати співаків під час співу по ладах та інтервалах (тобто, формувати мелодичну лінію)? Для цього потрібна багатоплановість жесту – тож, можливо, "знаки-символи" та схеми, що містяться в досліджуваному нами рукописі, допоможуть розібратися з цією надскладною задачею.

Є. Герцман стверджує, що в рукописному фонді візантійського музикознавства хірономія представлена уривчастими, несистематизованими свідченнями. На його думку, існує лише одне-єдине джерело, що повністю присвячене хірономії. Це лист з кодексу монастиря Св. Катерини, що на Синаї [6]. Можна зробити припущення: якщо грецьке (візантійське) музикознавство не акцентувало увагу на фіксації жестів та схем хірономічної практики, можливо, не було такої потреби? Можливо, майстерність передавалася лише практичними засобами, через практичне навчання? А от для слов'ян, які приходили до грецьких монастирів, починали там співати й керувати хоровими колективами, хірономічні закони могли й зафіксувати. Це могли зробити греки, а скоріше за все – самі слов'яни. Більше того, хтось намагався знищити записи – при описі Псалтиря вже йшлося про зіпсовані саджею аркуші, на можна розгледіти мотиви, занотовані буквеною нотацією. Також наголошувалося на тому, що лист, де зафіксовані схеми, наполовину відірваний – створюється враження, що його намагались знищити. Ще раз слід наголосити, що перед нами – унікальний рукопис, у якому містяться записи й схеми основних законів хірономії.

Перший побіжний опис "знаків-символів" та схем слов'янського рукопису був суцільною містифікацією – усі позначки та схеми дійсно, на перший погляд, виглядають дуже дивно, містично. І тільки після ретельного дослідження з'являється усвідомлення того, що перед нами – графіка (в сучасному формулюванні) диригентських схем та жестів.

Є. Герцман наголошує на тому, що один із трьох реформаторів сучасної грецької нотації Хризант з Мадіта, говорячи про хірономію певних невм, наводить декілька цитат з тексту Синайського кодексу, не пояснюючи їх [2, 251]. Це служить підтвердженням зазначеного вище припущення: грецький протопсалт (він же деместик, хіроном) не потребує пояснень, він вчиться мистецтву хірономії під час співу, на практиці, й не потребує теоретичного опрацювання.

Виникає питання: невже грекам не хотілося зберегти для нащадків свої знання з хірономії? Візантійське музикознавство має, як мінімум, п'ять основних етапів зміни нотації: антична, ранньовізантійська, середньовізантійська, пізньовізантійська та сучасна грецька. На кожному етапі існували свої варіанти нотацій. Приміром, так звана палеовізантійська нотація (за Д. Тардо, назва ранньовізантійської круглої нотації) має різновиди у вигляді "нотації тети", "есфігенівської нотації", "шартрської нотації", "андріївської нотації" та "коаланівської нотації". У даному рукописі ми зустрічаємось з терміном "наумівська нотація".

У кожній місцевості співали й співають по-різному. В сучасній Греції існує кілька абсолютно різних шкіл візантійської музики. Мабуть, всі ці напрями, види, школи мають зафіксовані зразки свого співу. А хірономія? Чи відрізняється методика, структура, формоутворення візантійської диригентської практики, чи існували загальноприйняті основи цієї практики? Мабуть, що так. Повторимо, фундаментальних праць з питань хірономії ми не зустрічали.

Виходить, що слов'яни зафіксували і зберегли для греків елементи хірономічної практики. У слов'янському рукописі, на відміну від синайського, немає цитат-пояснень хірономічного матеріалу. Тут подано лише буквені нотні мотиви-подобни та "знаки-символи" й схеми, а на завершення покладений на

ноти текст Псалтиря. Наголошуємо, що останній виписаний іншим почерком, іншою – коричневою, а не чорною – фарбою.

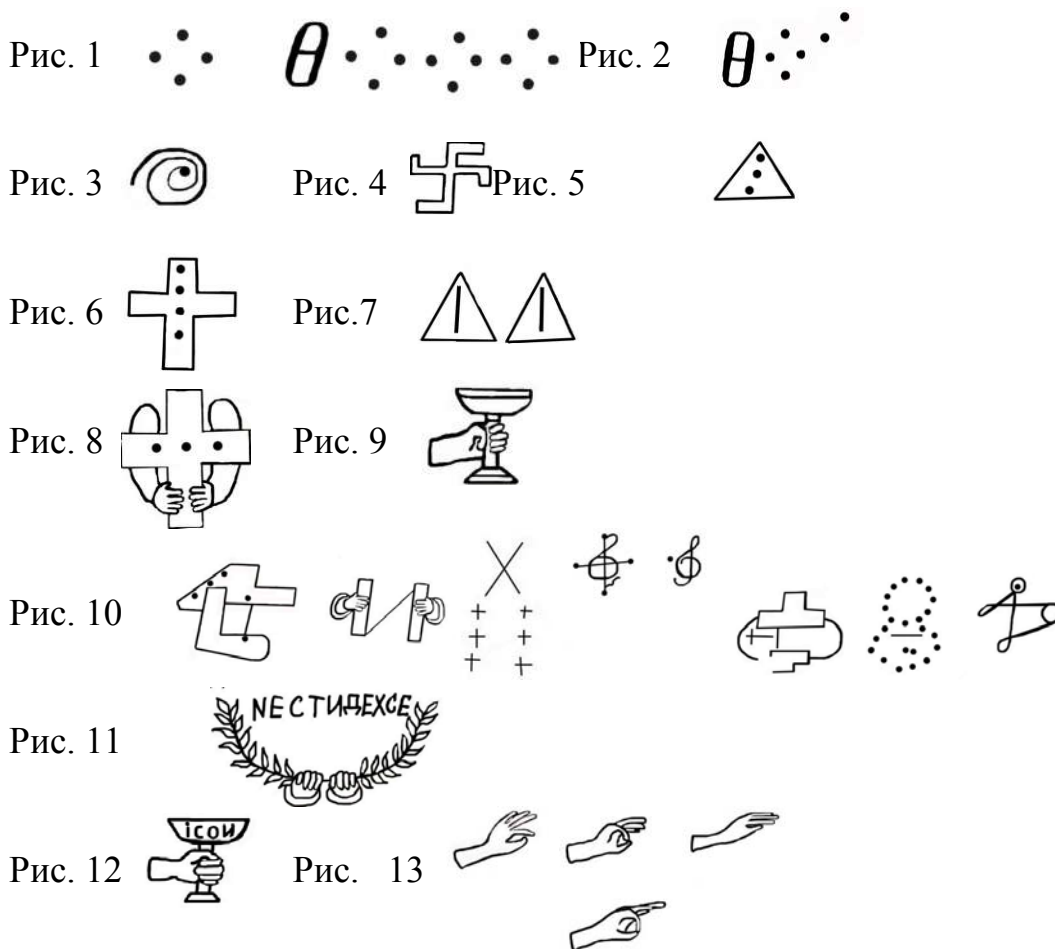
Автор тексту Синайського кодексу Михайло Влемміда зазначає, що в основі хірономічних жестів лежали креслення, які відповідають невмам, або "малювана" передача (що відповідає змісту невм) [2, 253]. У слов'янському рукописі наявні обидва варіанти графіки та, як було зазначено вище, пояснення. Це, наприклад, графічне зображення руки з чашею, що вказує на горизонтальний напрям руху по тексту, в якій слов'янськими літерами написано "ісон" (наголошуємо: "і" – українське).

Отже, порівнявши і дослідивши слов'янський рукопис XVII століття, що зберігається у національній бібліотеці Греції в Афінах, та Синайський (грецький) кодекс 1365 року, доходимо висновку:

1) у Національній бібліотеці Греції зберігається унікальний слов'янський (кириличний) Псалтир, що містить яскраві зразки хірономічної практики;

2) завдяки прагненню слов'ян зафіксувати хірономічне мистецтво грецьке музикознавство має збереженим унікальне надбання хірономічної традиції; сучасне диригування отримує унікальну можливість знайомства з фіксацією, шифруванням, практичним застосуванням візантійської хірономії.

Ілюстрації

Література

1. Византийский словарь / сост. и гл. ред. К.А. Филатова – СПб. : Амфора, 2011. – Т. 2. – 591 с.
2. Володина О. Музыкальная культура Византии. Сретенский монастырь / Монахиня Ольга. – М. : Новая книга, 1998. – 128 с.
3. Герцман Е. Византийское музыкознание / Евгений Герцман. – Л., 1988. – 255 с.
4. Псалтир XVII століття. Слов'янський, кириличний. – Афіни : Національна бібліотека Греції, шифр № 1797. – 444 арк.
5. Шабалин Д.С. Древнерусская музыкальная энциклопедия. / Д.С. Шабалин. – Краснодар, 2007. – 642 с.
6. Хірономічний листок // Codex Sinai. – Синай, монастир Св. Катерини, 1365, шифр № 310. – 1 арк.
7. Tardo L. Antica melurgia bizantina / L. Tardo. – Grottaferrata, 1938. – 244 p.
8. Wellesz E. A history of Byzantine Music and Hymnography / Egon Wellesz. – Oxford, 1971. – 241 p.

УДК 247.2(477)

*Юрченко Катерина Сергіївна,
аспірантка Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв*

ЖЕРТОВНИКИ XVIII–XIX СТОЛІТЬ – МАЛОДОСЛІДЖЕНИЙ СЕГМЕНТ УКРАЇНСЬКОЇ САКРАЛЬНОЇ ТРАДИЦІЇ

У статті розглянуто новий для українського храму в XVIII–XIX столітті атрибут християнського богослужіння – жертвовник. Визначаються сфери та символічне значення жертвовників, їх використання в храмовому мистецтві, а також особливості іконографії, зокрема, одночасне використання типів зображення, що походять з православної та католицької західноєвропейської мистецьких традицій. Розкрито зв'язок досліджуваних предметів з Церковною Літургією.

Ключові слова: *жертвовник, сакральне мистецтво, іконопис, уніатська церква, церковна відправа, евхаристійні зображення.*

Юрченко Екатерина Сергеевна. Жертвенники XVIII–XIX веков – малоисследованный сегмент украинской сакральной традиции.

В статье рассмотрен новый для украинского храма в XVIII–XIX веке атрибут христианского богослужения – жертвенник. Определяются сферы и символическое значение жертвенников, их использование в храмовом искусстве, а также особенности иконографии, в частности, одновременное использование типов изображения, происходящих из православной и католической западноевропейской художественных традиций. Раскрыта связь исследуемых предметов с Церковной Литургией.

Ключевые слова: *жертвенник, сакральное искусство, иконопись, униатская церковь, церковная служба, евхаристические изображения.*

Katherina Yurchenko. Sacrificial altars of XVIII–XIX centuries – segment of ukrainian unexplored Sacral Roots.

The paper considers new for the Ukrainian church in the eighteenth-nineteenth century attribute Christian worship – the sacrificial altar. Identify the scope and symbolic